

2. A település fejlődése (településmorfológia)

2.1. Települési szintek

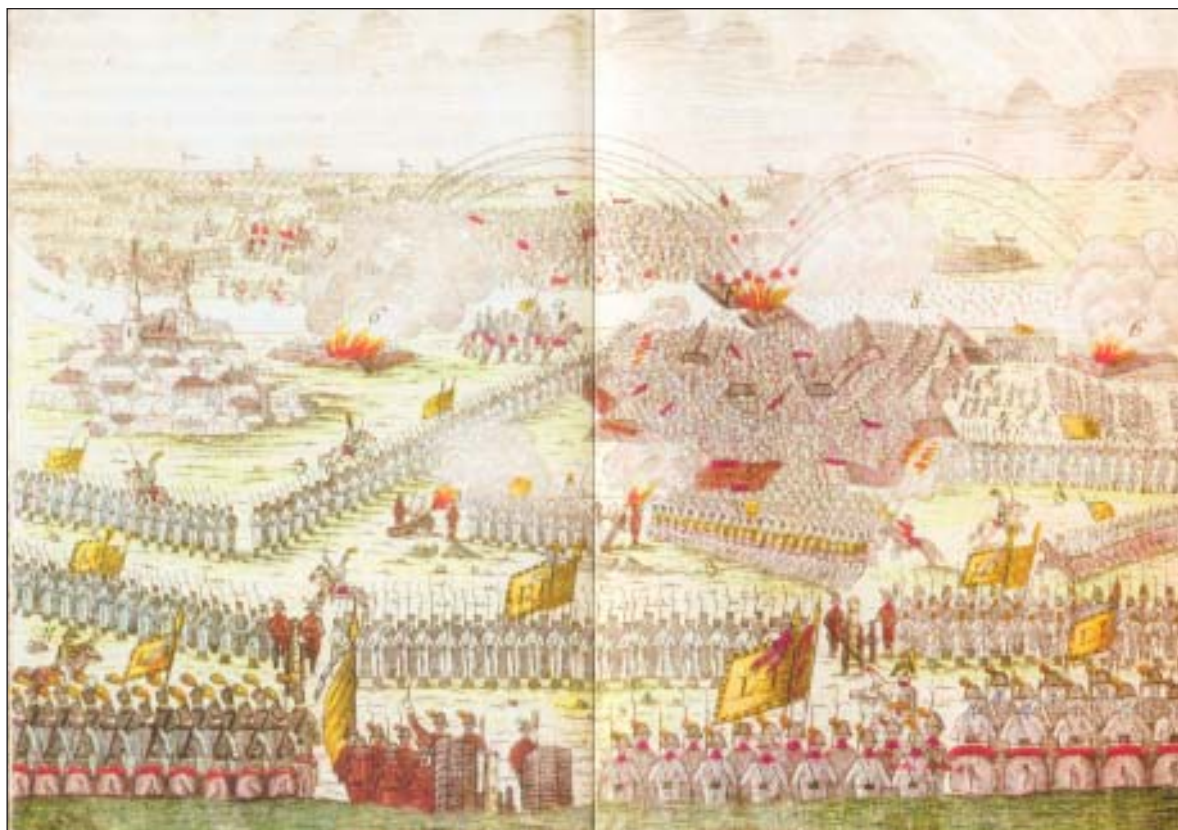
Zenta szűkebb és tágabb határát nemcsak adminisztratív intézkedések alakították ki, hanem elsődlegesen a Tisza egykori árterülete, amelynek egy része a Tisza-szabályozások megkezdése előtt a várostól északi-északnyugati irányban egészen a Felső Szőlőhegyig (ma: Felsőhegy) húzódott. Ennek emléket őrzi az újkori Zenta egyik legrégebbi városrésze, a Tópart, s a lejárók folytatása, a „partalja”.¹

A folyó közelsége határozta meg azokat a települési szinteket, melyek már a neolitikumtól kezdve kimutathatók. A várostól nyugatra, nagyjából a Tiszával párhuzamosan húzódik az Orompart, s ezek mentén lelhető fel a korai településnyomok többsége. Az árterületen időszakos tavak jelentkeztek, melyeket a középkortól kezdve csatornák segítségével feltehetően már tudatosan, mesterségesen is fenntartottak (Csecs-tó, Gyékény-tó, később pedig a Fényes-tó és a Zanoga-tó). Településformáló tényezőként szerepelt még a Csik-ér és a Kalocsa-ér, melyek völgyeiben, az Oromparttól nyugatra, szintén kimutatható a letelepültség folyamatossága.

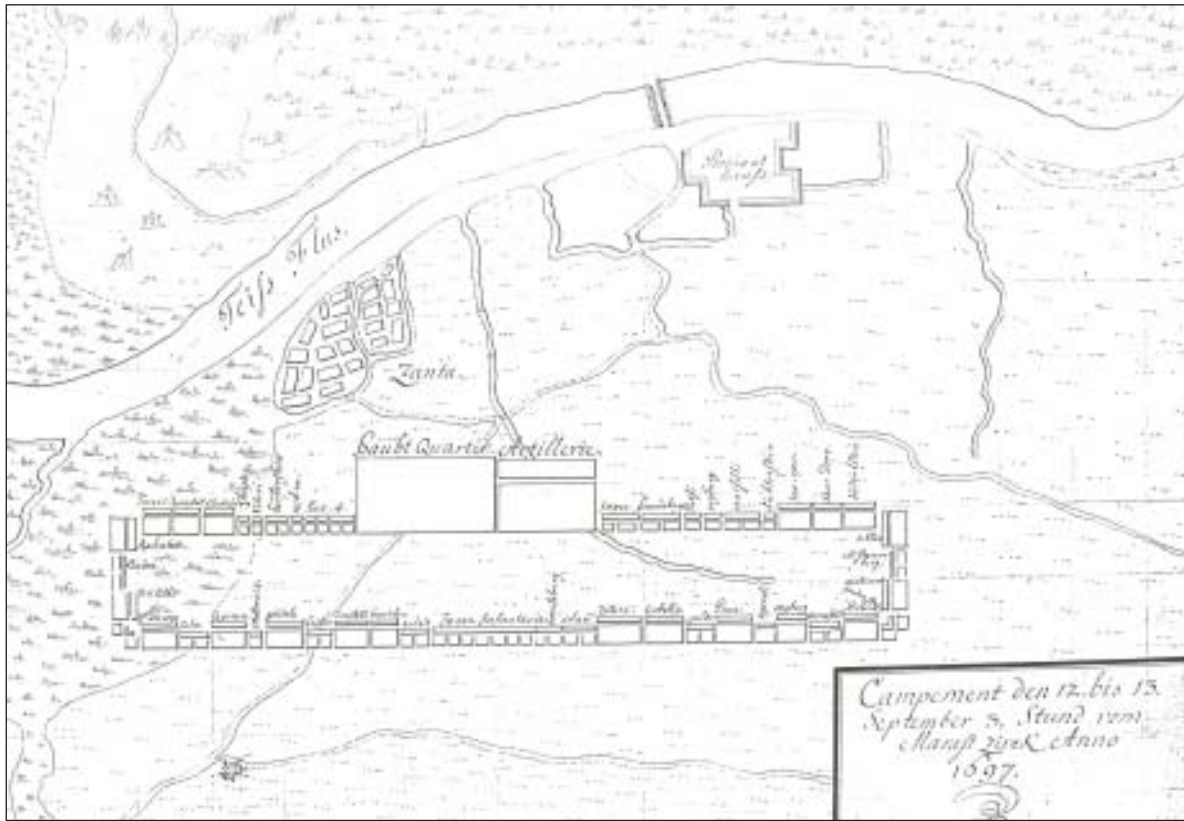
A másik települési szint közvetlenül a folyó mellett terül el, amely azonban bizonyos „letelepülési meg tapasztalást” tételezett fel; ti. hogy melyek azok a magasabb, védett pontok, melyeket a Tisza nem szokott elönteni. Bár itt is találtak kö-

zépkor előtti településnyomokat, erre a szintre mégis inkább a középkori települések a jellemzők, köztük is elsősorban Zentát kell megemlíteni. A víz közvetlen közelsége ugyanis fontos szerepet játszott: be lehetett építeni a település védelmi rendszerébe; ivóvizet szolgáltatott embernek-állatnak egyaránt, s a későbbiek folyamán öntözni is lehetett vele; táplálékforrásként is szolgált közvetlenül (halászat) vagy közvetetten (vízközeli vadbőség). Másrészt a jól megválasztott hely – gázló, átkelőhely, kikötőhelyül alkalmasnak bizonyuló partszakasz – különösen fontos településformáló tényező lehetett, ha nem éppen döntő. Persze Zenta esetében sem lehet pontosan megállapítani, mi volt előbb: a rév, amely köré felépült a település, avagy a település, amely révet kezdett működtetni. A kettő legtöbbször nem is igen választható el egymástól. A rév ugyanakkor jövedelemforrás, hiszen vámot lehet szedni az utazóktól, kereskedőktől, s ez hosszú távon településmegtartó erőként hat. A révjog egyben fontos a hídépítéskor is, hiszen tudjuk, hogy amikor Zenta hidat akar építeni a Tiszán, először a révjog tisztázása történik meg, mert azt valamikor a 18-19. század fordulóján – eddig még kellőképpen nem tisztázott körülmények között – elveszti.

¹ Zenta morfológiai fejlődésével néhány korábbi munka is foglalkozott (egyes monográfia füzetek, s ennek mintegy összefoglalásaként maga a monográfia is), de érdemében és behatóbban elsősorban Valkay Zoltán (lásd: *Zenta építészete*. Újvidék – Zenta, 2002), így leginkább az ő kutatásaira, meglátásaira támaszkodva, helyenként saját adatainkkal, illetve meglátásainkkal, véleményekkel kiegészítve fejti ki azt a továbbiakban.



Az Ugróczi-monográfia illusztrációjaként is szereplő csatakép (Barzellini József metszete után)



A zentai csata egyik helyszínrajzán megjelenő település-ábrázolás

2.2. Legkorábbi adataink a település „kinézetéről”

A település morfológiai fejlődésének legkorábbi és legfontosabb forrásai a középkori határbejárások, azaz az ebből eredő határleírások lennének, ezek azonban Zenta és környéke tekintetében témánkat illetően elég szűkszavúak, s valóban inkább csak a határrészek leírását, jobbik esetben megnevezésüket tartalmazzák. Még ezzel is olykor inkább zavart keltenek, mint homályt oszlatnak, hiszen például Chektow-ról sem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy településként létezett-e a középkorban, vagy csupán valamely település (például Zenta) határrésze, esetleg csupán egy halastó neve.

A következő forráscsoportot az első településrajzok vagy helyszínrajzok képeznék, ezekből azonban gyéren jut ki a kutatóknak. A zentai csata helyszínrajzai feltehetően az egyetlen ránk maradt, legkorábbiként értékelhető településrajzolatok.² A zentai csatáról magyarul elsőként megjelent könyv illusztrációjaként is szereplő metszet viszont még némi jóindulattal sem jön számításba, s inkább egyfajta „vágy-rekonstrukció”, fantáziakép, illetve Zenta korabeli állapotának bizonyos múltba való kivetítése.³

1751-ben a kerületi kiváltságlevél mellett kibocsátásra kerül a három község, köztük Zenta mezővárosi kiváltságlevele is. A mezővárosi rang nemcsak előjogokkal járt, hanem kötelezettségekkel is, melyeket az adománylevél ugyan nem sorol fel, de bizonyos korlátozott önkormányzatot s ennek értelmében meghatározott közigazgatást feltételez. A

közigazgatást szolgáló középületek felépítése nyomán, valamint a „hasonlítsunk városra” jelszó jegyében köteleességszerűen rendet kellett tenni nemcsak a köz-, hanem a magánépítkezések tekintetében is. Ebből az időből sajnos nem maradt leírás (különösen nem képszerű) Zentáról, így egy későbbi tűzvész kárleírása nyújt némi támpontot a rekonstrukcióhoz.

1769. április 4-én tűz ütött ki a városszéli szétrűkben. A korabeli leírás szerint leégett: a katolikus templom (feltehetően csupán szerény imaház volt), a katonai helyőrség laktanyája, a parancsnokság épülete, a városháza, a jegyzői lakás, a városi vendéglő, a városi mészárszék, a katolikus plébánia, a kántorlakás és a harangozó lakása, mindkét iskolaépület, a három görögkeleti pap háza s ezenkívül 265 lakóház, 246 melléképület, 189 istálló, 11 fészter és 4 szárazmalom.⁴

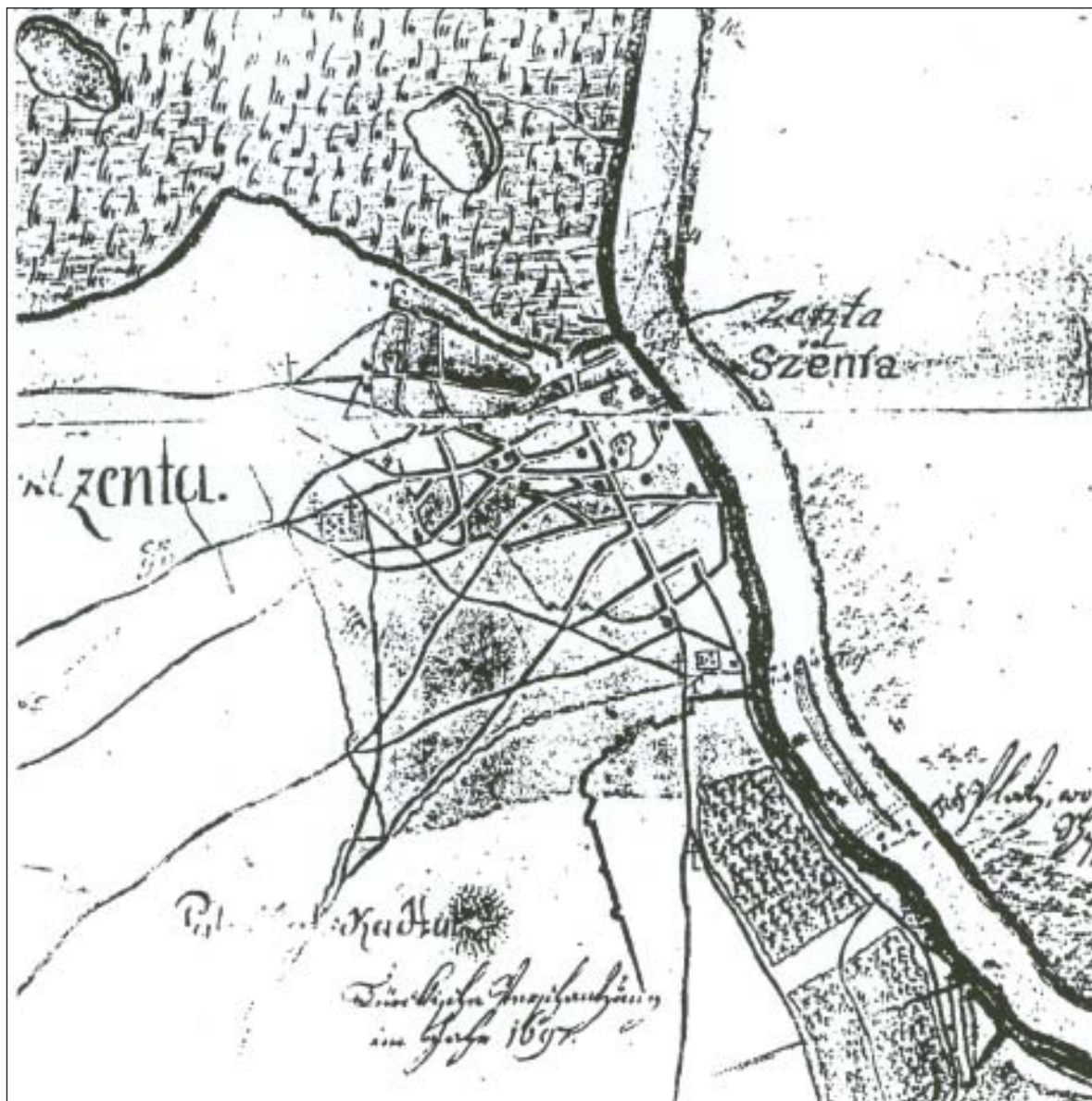
2.3. A mai utcahálózat kialakulásának kezdetei

A két legrégebben „tetten érhető” épület, a pravoszláv templom (épült 1751–54 körül) és az 1911-ben leégett főtéri katolikus templom (épült 1770-ben) mintegy része volt a kor településrendezési elveinek, amelyek a tűzvész után kifejezésre juthattak, s amelyek szerint a főutcák egy főtérre futnak be, ahol a fontosabb középületek galériája (templom, városháza) sorakozik. Zenta esetében ez a következőképpen alakult: a város legrégebbi része mintegy a Tiszával párhuzamosan tartó vonal mentén alakult ki, a Kukucskától (dél) a mai Szép utcáig (észak), ahol a vonal nagyjából derékszögben megtörve, „L” alakban, a folyóra merőleges irány-

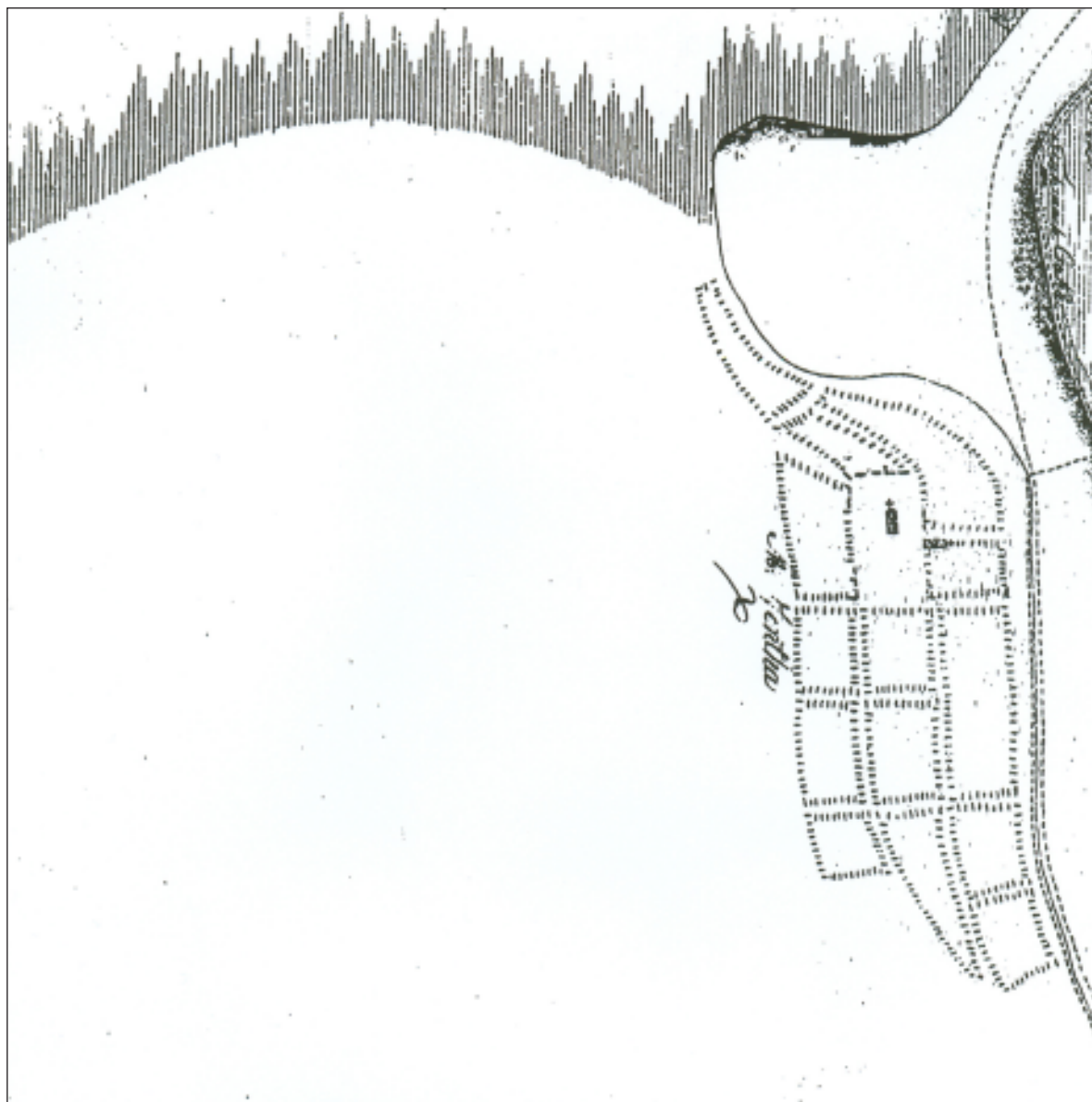
2 Az egyik ilyen közvetítés a Savoyai Eugen vezette hadjáratokkal foglalkozó egyik alapmű (*Graphisches Beilagen des Werkes Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen I–III.*), amely tartalmazza a zentai csata helyszínrajzait. Lásd még ZTL, F: 743 Hasonmások gyűjteménye (a Bécsi Hadilevéltárból begyűjtött anyag).

3 Lásd Ugróczy Ferenc: *Zentai ütközet*. Szeged, 1816.

4 *Zenta monográfiája I.*, 298–299. p.



A II. József-korabeli katonai felmérés térképlapja (1783)



Zenta a Tisza vízrajzi térképén (1787)

ban a Tópart mellett futott tovább nyugati irányba. E derékszög csúcsában alakult ki a 18. század utolsó évtizedeiben fokozatosan az újkori Zenta városmagja, azaz a Fő tér, melyből sugarasan futnak ki minden irányba a fontosabb (fő-) utcák.

Mint már az előbbi fejezetben rámutattunk, az 1783-as II. József-korabeli katonai felmérés térképe alapján már kivehetőek egyes utak, amelyek valószínűleg középkori utak nyomvonalát őrizték. A térképen feltüntetett (persze név nélküli) utcák viszonylag tisztán, egyenesen futnak, s ha bizonyos megmagyarázhatatlan töréseket, elhajlásokat figyelhetünk meg, az nyilván annak tudható be, hogy a tűzvészben teljesen vagy részben megmaradt épületek, esetleg utcarészek őrizték a korábban kialakult utcák vonalát.⁵

Van még egy térképünk ebből az időszakból, mégpedig a Tisza vízrajzi térképe Szeged és Tittel között (1787), amely azonban – lévén, hogy első sorban a vízrajzi részletekre összpontosít – eléggé elnagyoltan adja meg a mezőváros körvonalait, az utcákról nem is szólva, ezért témánkat illetően csak annyiban érdekes, hogy egyfajta összehasonlításként szerepeltesük.⁶

2.4. A főtér

Bár közvetlen adatunk nincs erre, feltételezhetjük, hogy a 18–19. század fordulóján a főtér bizonyos mértékű rendezésére került sor; így értelmezhetjük az 1808-ból ránk maradt, főteret ábrázoló geometriai rajzot („*Planum Geometricum...*”), Repitzky János kerületi mérnök munkáját. Ebből megtudhatjuk, hogy a főtéren a következő épüle-

tek álltak: római katolikus, illetve pravoszláv templom, parókiák és felekezeti iskolák, városháza, katonai szállítótábor, distriktusi (kerületi) vendéglő (s idekerül a piac és a bolt is), valamint a kuriális nemesek házai, jelezve ezáltal a város társadalmi életében betöltött rangjukat. A Szentháromság-szobor még nem szerepel a rajzon, mert csak egy évvel később készül el. Ugyancsak idekerül a nagyméretű görög-keleti kereszt is. (Tudjuk, hogy ugyanekkor a város más pontjain is keresztet állítanak fel.) A következő években megkezdik a főtéri épületek részleges cseréjét is; felépül az új városháza, pontosabban annak középső része (1830–38), valamint még egy vendéglő.⁷

Bár a Repitzky-rajz csupán a település egy kis részét mutatja be (ezért a legnagyobb jóindulattal sem sorolható a várostérképek sorába), mintegy bizonyítékul szolgál azonban arra, hogy komolyabb rendezésre került sor, s lassanként felszámolták az ösztönösen történő utcaalakítást. Ettől kezdve már bizonyára számolhatunk utcanevekkel is, s a Fő tér mellett még legalább két másik térrel: a Halász térrel és a Széna térrel, s emellett talán a későbbi Szent János térrel.

2.5. Egyéb rendezések a 18. század végéig

A főtér rendezése tulajdonképpen egyfajta jelképnek is tekinthető: lezárul egy olyan korszak, melynek során kialakul és megszilárdul Zenta mezővárosi gazdasága és társadalma. Az 1769-es tűzvészt követő újjáépítési munkálatok során a település némi kamarai segítséget is kapott, de jellem-

⁵ ZTL, F: 743 Hasonmások gyűjteménye

⁶ ZTL, uo.

⁷ ZVM Történeti gyűjtemény, Térképtár. 25. l. sz. Lásd még *Zenta monográfiája I.*, 309–310. p.

zõ, hogy elsõsorban saját erõbõl igyekeztek mindent felépíteni. Ez a szükséges anyagi háttér mellett mind fejlettebb közösségi szervezõdési formákat igényelt. Ezzel a háttérrel lehetett aztán bizonyos (egyre sürgetõbb) kérdést rendezni. Mi azokkal foglalkozunk, amelyek a jövõben meghatározták a lakóterület kiterjedésének, növekedésének (s a benne futó utcáknak) az irányát, s amelyek ugyanennek a növekedésnek ideiglenes vagy végleges korlátokat szabnak.

Itt elsõsorban a **temetõk** kérdését kell felvetnünk.⁸ Mivel a sírkertek ebben az idõben felekezeti és nem községi, ezért a rájuk vonatkozó kezdeményezések többnyire az egyházak részérõl történtek. Hasonlóan más településhez, itt is a két templom környékét használták temetkezésre, amely gyakorlatot a Helytartótanács 1775. évi rendelete már határozottan tiltotta, illetve az új temetõk megnyitását a településeken kívül írta elõ, mégpedig legalább 300 ölnyi (kb. 500 méternyi) távolságra. Ugyanez a rendelet megkövetelte az egyházi hatóságoktól, hogy temetõiket kerítsék be vagy árkolják körül. Meglepõ azonban, hogy már a rendelet megelõzõen, 1772-ben Szalai István zentai plébános kéri (és megkapja) az engedélyt a katolikus temetõ kihelyezésére. Erre a következõ években sor kerülhetett, mint ahogyan az új pravoszláv temetõ létrehozására is. A 18. század hetvenes éveitõl fokozatosan (bár nem nagy számban) letelepülõ zsidók feltehetően 1785-ben alapítják saját temetõjüket. A rendelet által a város és a temetõ között megszabott távolság ekkor még bőven megvolt, ám a következõ évtizedekben ez a távolság egyre csökkent, mígnem aztán teljesen elfogyott, mégpedig annak ellenére, hogy közbeesett egy katasztrofális méretû kolerajárvány (1831), valamint az anyagi-

kat, népességet is megtizedelõ 1849-es zentai események. A neoabszolútizmus éveiben azután minden téren újabb rendezésekre került sor; így például a temetõk kérdését is meg kellett oldani. Ennek nyomán a 19. század ötvenes éveiben bezárják a régi katolikus temetõt, s helyette másutt nyitnak újat, mégpedig a felsõvárosit, s ez lesz a késõbbi köztemetõ. A pravoszláv és a zsidó temetõ a helyén marad (utóbbit a Tisza árterületének vize alámosta, ezért némileg feljebb költöztették, magasabban a Tópart fölé). Nyílt azonban még egy katolikus felekezeti temetõ is: az alsóvárosi. Ezekkel az intézkedésekkel a település határait nyugati-északnyugati irányban tolták ki.

A másik intézkedés, amelyrõl még szólnánk, s melynek gyökerei minden bizonnyal még a 18. század végére nyúlnak vissza, közbiztonsági-tûzrendészeti célokat szolgált, ez pedig a városnak **körökre való felosztása** volt. Az elsõ, amirõl tudunk, 1808-ban, a fõtér rendezésével egyidejûleg történt, melynek folytán a várost négy – tóparti, piaci, alvégi és újvárosi – kapitányságra osztották fel. A kapitányok mellé fegyveres õröket adtak, akik tûz vagy lopás esetén fegyverrel adtak jelt. Feltételezhetõ, hogy az „alsóvárosi” és „felsõvárosi” megjelölést már jóval korábban használni kezdték, ezért a 19. század eleji, egyre növekedõ Zentát két nagyobb városrészre oszthatjuk fel: az Alsóvárosra (dél) és a Felsõvárosra (észak). Ezen belül említhetjük meg aztán a már felsorolt köröket (kapitányságokat). Legutoljára hagytuk a várost körülvevõ szérûskerteket (Alsó-, Középsõ- és Felsõkertek), amelyek a 19. század végéig fokozatosan elveszítették eredeti funkciójukat, mígnem a város rájuk telepedett, „benõtte” õket.

Az utcák külalakjáról ebben az idõszakban nem

8 A zentai temetõkkel kapcsolatban lásd Pejtin, Atila: *Jevrejsko groblje u Senti. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 7. Beograd, 1997. 105–136. p.

sokat tudunk. Valószínűleg hasonlítottak a vadnyugati filmek kisvárosaira, melynek utcái porosak, eső után a sártól járhatatlanok, s a közlekedést csupán a házak közti fajárdák tették némiképp elviselhetővé. Az esővíz lefolyását árkok biztosították. Az utcákra külön személy, az **utcavigyázó esküdt** felügyelt, s feladatköre a közrendre, a közbiztonságra terjedt ki (vigyázott a városban és a városon kívül épített hidakra, töltésekre, a pernye kihordására; betemettette az utcán talált üres gödröket; tiltotta a dögök és a trágya utcára való kihordását).⁹

2.6. Újabb változások az abszolútizmus és a provizórium korában

A szabadságharc és 1849 februárjának gyászos eseményei (beleértve a nagy tűzvészt is) a nagy erkölcsi kár (és emberi veszteség) mellett olyan anyagi károkat is okoztak, amelyek szanálása hosszan tartó volt. Az elmenekült lakosság, miután visszatért, nekiláthatott az elpusztult otthonok újjáépítéséhez. Egy 1851-ből származó adat szerint 404 ház égett le, s ebből 1850 februárjáig 130-at sikerült pótolni.¹⁰ Összehasonlításként csupán az 1828. évi adat áll rendelkezésre, mely szerint Zentán 1858 ház állt. Ezt a szabadságharc kitöréséig nyugodtan 2000-re kerekíthetjük, s akkor megállapíthatjuk a hozzávetőleges kárt, ti. a meglevő házak egyötöde pusztult el.¹¹

A neoabszolútizmusnak az egész birodalomra kiterjedő, átfogó intézkedései természetesen Zentát is elérték. Először is (ismét csak a város terjeszkedési irányai szempontjából) fontos kiemelni a Tisza-szabályozási munkálatokat, amelyeket már a

szabadságharcot megelőző években tervbe vettek, de csak az ötvenes években tudták véghez vinni a két nagy átvágást, a pánait és a bátkait, valamint a szükséges védőtöltések emelését. A munkálatok egyrészt növelték a város biztonságát az árvízveszéllyel szemben, másrészt állandó termőterületeket hoztak létre az addig csak időszakosan használható, most megszűnt ártereken.

A másik fontos rendezés az 1856-ban befejezett kataszteri felmérés, amely a korabeli állapotokat rögzíti, részletező várostérképet utcahálózattal azonban nem mellékel, csupán a település kontúrait vázolja fel.¹²

Másrészt viszont a nagyarányú építkezések érdekelnek bennünket elsősorban, melyeknél is mindenekelőtt a magánépítkezések nagy száma szembevetendő. Mivel a forradalom idején a tűz tetemes károkat okozott, nem volt nehéz rábeszélni az újdonsült építkezőket a cseréptetővel való fedésre (persze csak azokat lehetett, akiknek telt rá, a többiek továbbra is náddal fedték be házukat), ezért a cserép iránti kereslet látványosan növekedett. A városnak saját cserépetetője volt, ahol jutányos (és szabott) áron lehetett cserepet vásárolni; a mészégetést viszont az előljáróság előzetes engedélyével bárki végezhetette az arra kijelölt helyen. Az építkezési láz a fakereskedelmet is fellendítette, s ennek következtében jelentkeznek az első helybeli fakereskedők. Ami a középítkezéseket illeti, inkább javításokról, helyreállítási munkálatokról beszélhetünk. Az egyetlen komolyabb vállalkozás a városháza fundusával kapcsolatos, ahol 1854-ben újabb épületrészt húznak fel. Valamivel később bontják majd le a főtéri Nagykozmát, és 1861-ben felépül

9 A korabeli rendezésekről lásd *Zenta monográfiája I.*, 311–313. p.

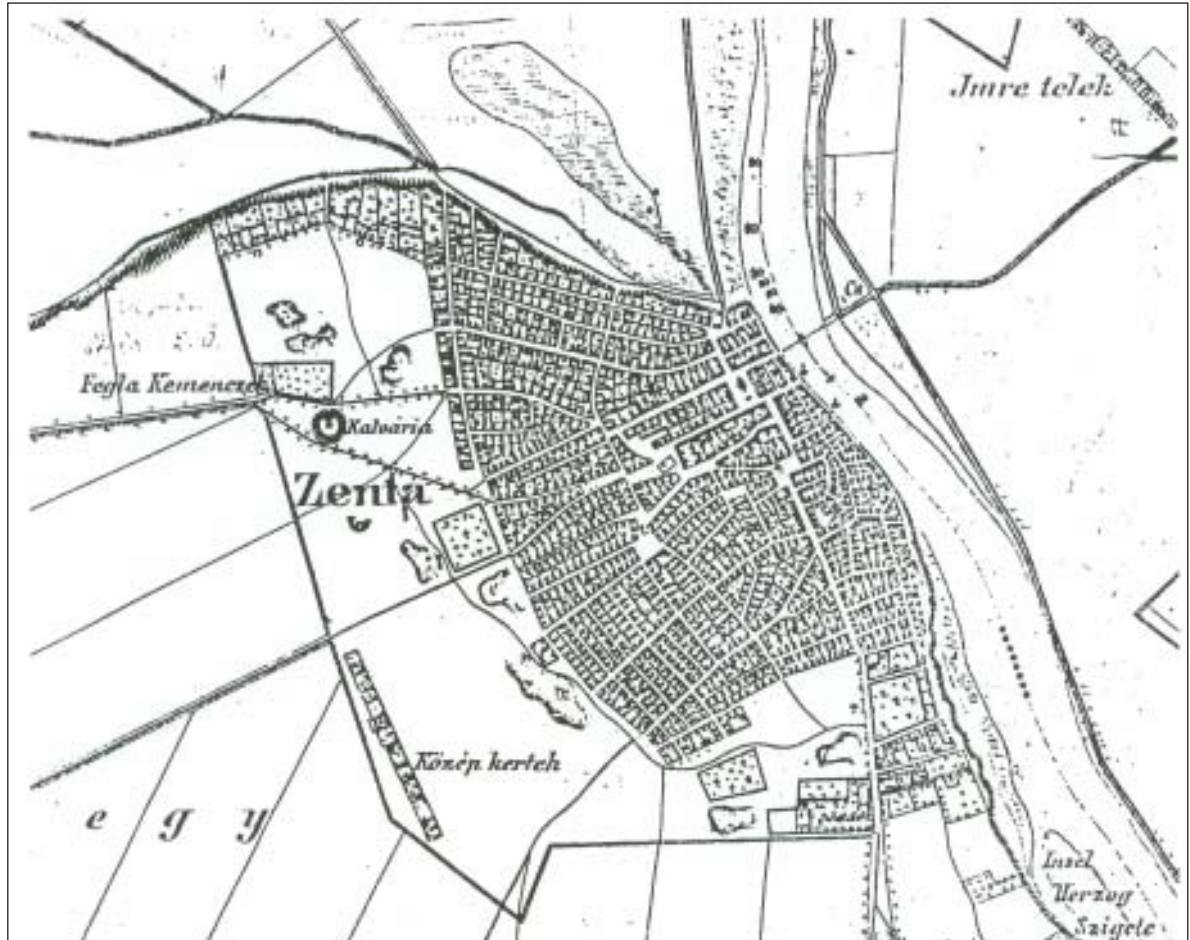
10 ZTL F: 003. Iratok, 648. sz. (1851)

11 *Zenta monográfiája I.*, 309. p.

12 Uo., 324–325. p. Lásd még ZTL F: 003. A II. kataszteri felmérés térképe (1857)



Az 1856-os felmérési térkép



Az 1865–66-os felmérési térkép

a Nagyvendéglő (a későbbi Eugen Szálló). Felvetődik egy második katolikus templom felépítésének a gondolata is (az Alvégben), s hidat is szeretnének a zentaiak, ezek a vágyak azonban még mind korainak bizonyultak.

Az utcák továbbra is kövezetlenek; feljegyezhetjük azonban azt, hogy sor kerül a főtér kivilágítására, az egyes utcák megvilágítását további olajlámpások felállításával javítják. Ugyancsak az utcákkal kapcsolatos az a rendelet, mely szerint az utcák kötelesek éjjeliőröket (bakterokat) fogadni, ellenkező esetben az utcabelieket fogják be bakternak. Este kilenc után tilos volt a kóborlás vagy kocsmái mulatozás.

A közlekedés terén történnek bizonyos változások, amelyek Zentát közelebb hozzák a külvilághoz. Ilyen például a helyi postahivatal felállítása, a gőzhajójárat rendszeresítése Szeged és Zimony között; a hatvanas években felvetődik a vasútépítés ötlete is.¹³

A kiegyezést megelőző utolsó esemény, amelyet Zentával kapcsolatban is feljegyezhetünk, az 1865-66-os felmérés, amelynek egyik térképlapja elég részletesen mutat be, sajnos, beírt nevek nélkül.¹⁴ Ha ezt összehasonlítjuk a II. József korabeli térképlappal, látni fogjuk hogy az 1849 február elején leégett utcarészek, házsorok jobbára valószínűleg a már korábban meglevő utcák nyomvonalát kísérvé épültek fel újra.

2.7. A kiegyezést követő városrendezési intézkedések, munkálatok

A kiegyezést követő, a Monarchián belül bekövetkezett gazdasági-társadalmi átrendeződés, valamint a politikai élet liberalizálódása következtében beállt változások természetesen Zentát sem kerültek el; mintha a mezőváros valamilyen álomból ébredt volna fel, lázasan próbált felzárkózni a fejlődő vidéki városok közé, bár felemás sikerrel. Mi most csak azokkal az újdonságokkal foglalkoznánk, melyek témánkat közelebbről érintik.

Azáltal, hogy a Tisza-menti községek megkötötték az *örökváltsági szerződést* (1870), mintegy törvényesítették a Tiszai korona-kerület felszámolását, mely folyamat bizonyos formában már a szabadságharcot megelőző években elkezdődött. Ennek további következménye volt a zentai járás (közlegelők) felosztása, ami a néhai kerület kiváltságlevelének értelmezéséből fakadt. Másrészt Zenta rendezett tanácsú város lesz (1873), s az önkormányzatiság kibővítése mellett jogot nyer arra, hogy külön országgyűlési képviselőt választhasson. A gazdasági-társadalmi változások komoly rétegződést idéznek elő a lakosság körében, ahol azelőtt nem tapasztalhatunk komoly vagyoni különbségeket, ha leszámítjuk a kisszámú kuriális nemességet, valamint néhány megtollasodott iparosmestert és kereskedőt. Most azonban a járásosztás folytán a módosabbak még több földhöz jutnak, míg a ke-

13 *Zenta monográfiája I.*, 325–330. p.

14 ZTL F: 743 Hasonmások gyűjteménye (1865–66-os felmérés térképe)

vés földdel rendelkezők kevés földet kapnak. A folyamatszabályozás következtében csökken az árterület, vele az ívási helyek, ezért egyre kevesebben élnek meg a halászatból. A gyáripari termékek előretörése, valamint a kisipar liberalizálása viszont a céhes megszorításhoz szokott iparosokat érintette kedvezőtlenül, s mindez sokak elszegényedéséhez vezet, ami az agrárproletariátus táborát növeli mindinkább, ahogyan a 19. század végéhez közeledünk. Másrészt a termény- és fakereskedelem a módosabb kereskedők sorait gyarapítja, így Zenta addig igen kisszámú társadalmi elitje a hetvenes–nyolcvanas években mind komolyabb erőt kezd képviselni, amely valóban hatni tud olyan irányba, hogy az addig falusias település városi külsőt kapjon. A közlekedési feltételek tovább javulnak; 1873-ra felépül a fahíd (mellette a rakpart), 1889-ben pedig megnyitják a Szeged-Szabadka-Óbecse vasútvonal zentai szakaszát.¹⁵

A kedvező változások leglátványosabb jelei az **építkezésekben** mutatkoznak meg. Az új középületek között ki kell emelni a gimnáziumot, a Magyar Király szállót, az 1911-ben leégett városháza helyett gyors ütemben felépített újat (vele a vásárcsarnokot), a tűzoltólaktanyát, az alsóvárosi Jézus Szíve templomot, a járásbíróház és a posta épületét... A magánépítkezésekre jellemző, hogy a főtérhez közeli (abba sugarasan futó főbb utcákon emelt) épületek tartós anyagból (tégla, cserép) épülnek, reprezentatív jellegűek, ami építetők társadalmi-vagyoni helyzetét volt hivatott kiemelni, az ebből eredő lakóhelyi szegregáció tehát a századfordulón már mindenképpen kimutatható. (A lakóhelyen belüli elkülönülés korábban mesterségbeli, esetleg etnikai-felekezeti hovatartozásból fakadt.)

Az építkezéseket téglá- és cserépegetők, valamint fűrésztelepek egész sora szolgálja ki.

A főtér, valamint a főutcák kövezése már a nyolcvanas években megkezdődött, 1895-ben pedig (Ferenc József látogatása tiszteletére) ugyanezekben az utcákban kiaszfaltozzák a járdákat. Ugyancsak ekkor vezetik be a villamos közvilágítást is Zentán.¹⁶

2.8. A kerületek

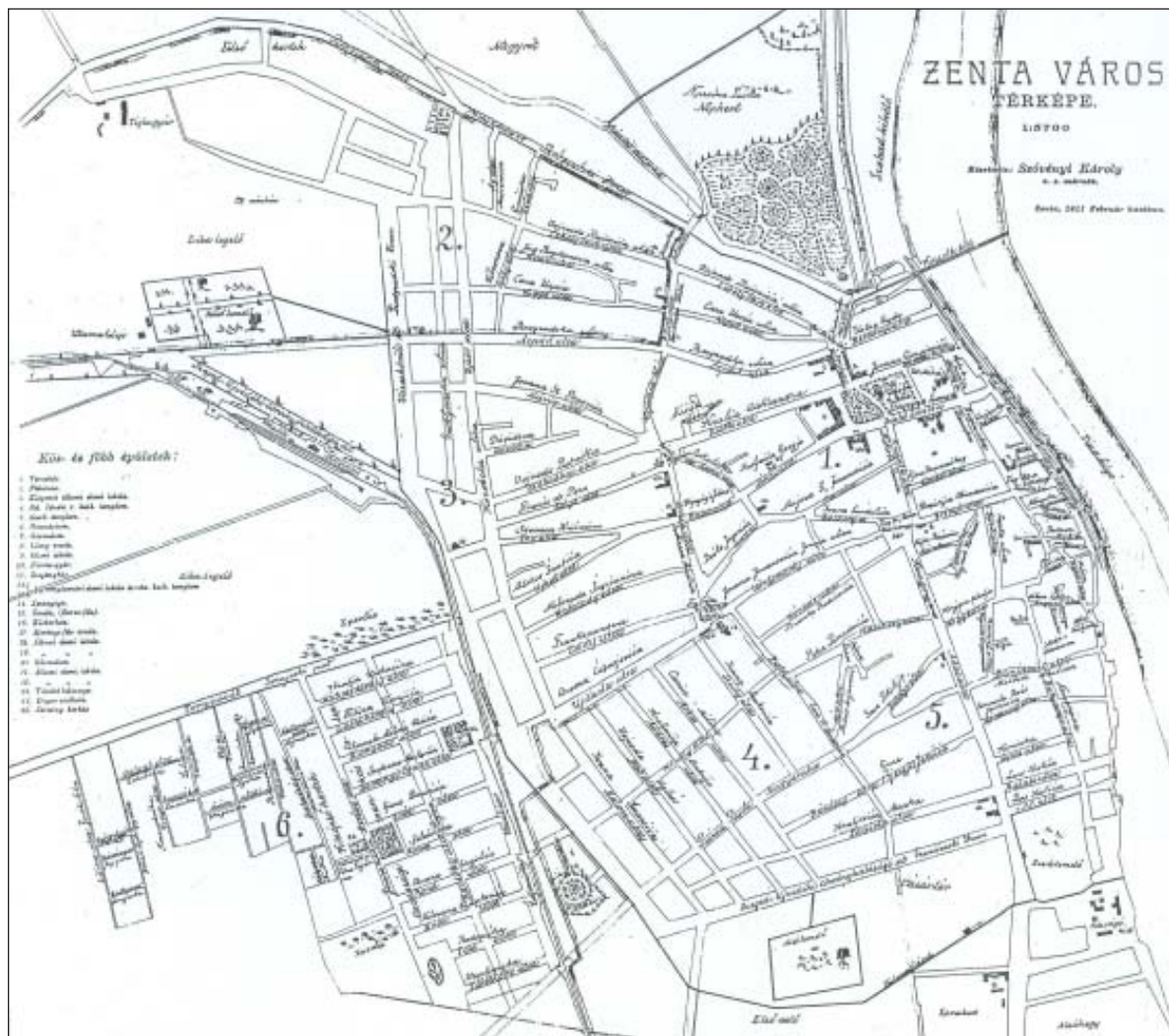
1901-ben a városban, valamint a hozzá tartozó pusztákon, telepeken, tanyákon 29 419-en éltek; közülük 56% a város belterületén, 6% a külterületen (Felső-, Középső- és Alsókeretek, Libalegelői telep, Rétalj, Vasúti telep, belső szántón levő épületek), 5% Felsőhegyen, 33% pedig a szállásokon. Ugyanígy a 6361 (többségében lakott) ház közül 60% a belterületen, 8% a külterületen, 6% Felsőhegyen, 26% pedig a szállásokon állt.¹⁷

Zenta város különféle szempontok szerint volt felosztható. Az előzőekben már szóltunk arról, hogy a közbiztonsági-tűzrendészeti felosztás négy kört különböztetett meg, s ez a 19. század közepéig gyakorlatban maradt. A rendezett tanács idejében újabb felosztás jelentkezik, amely az építkezési szempontokat tartja szem előtt. Az első építési kerülethez tartozott a rakpart, a Szép utca, a Híd utca, az Úri utca, a Tópart utca (a Kard utcáig), a Deák utca, az Eötvös utca, a Kossuth utca, az Adai utca, a Jókai utca, a Hold utca, a Géza utca, az Óvoda utca, a Zrínyi utca, a Vörösmarty utca, valamint a Fő tér (Szent István tér), az Újtemplom tér, a Széna tér, a Szent János tér és a Széchenyi tér. A második kerülethez tartozott a város belte-

15 *Zenta monográfiája I.*, 334–338. p.

16 *Zenta monográfiája I.*, 338–354. p.

17 Uo., 345. p.



Körök (kerületek) a Szövényi-féle várostérképen, 1911

1. Központ; 2. Tópart; 3. Újsor; 4. Alvég; 5. Alsó Tisza-part; 6. Munkástelep és Kertek

rülete, amely északról a rétpart, keletről a Tisza, délről a Nap utca és a törvényhatósági út (Ada felé), nyugatról a vasút és a Város körüli út által volt behatárolva, kivéve az első kerülethez tartozó utcákat és tereket.¹⁸

Úgy tűnik azonban, hogy továbbra is elsősorban a tűzoltókerületekre való beosztás volt mérvadó. Egy újabb felosztást mutat be az 1911-es várostérkép, ahol hat kerületet számolhatunk össze. Két évvel későbbi adatunk viszont már a **házszámolás** ügyével is foglalkozik. Míg addig a házak számozása soros volt (melynek gyakorlata valószínűleg az abszolutizmus idejére vezethető vissza), tehát nem utcák szerint történt, 1913-ban elrendeltetett, hogy a házakra páros és páratlan házszámokat kell felerősíteni, mégpedig az utcák szerint, s a táblán fel kell tüntetni az adott utca nevét is.¹⁹

2.9. Városrészek, negyedek 1945-ig

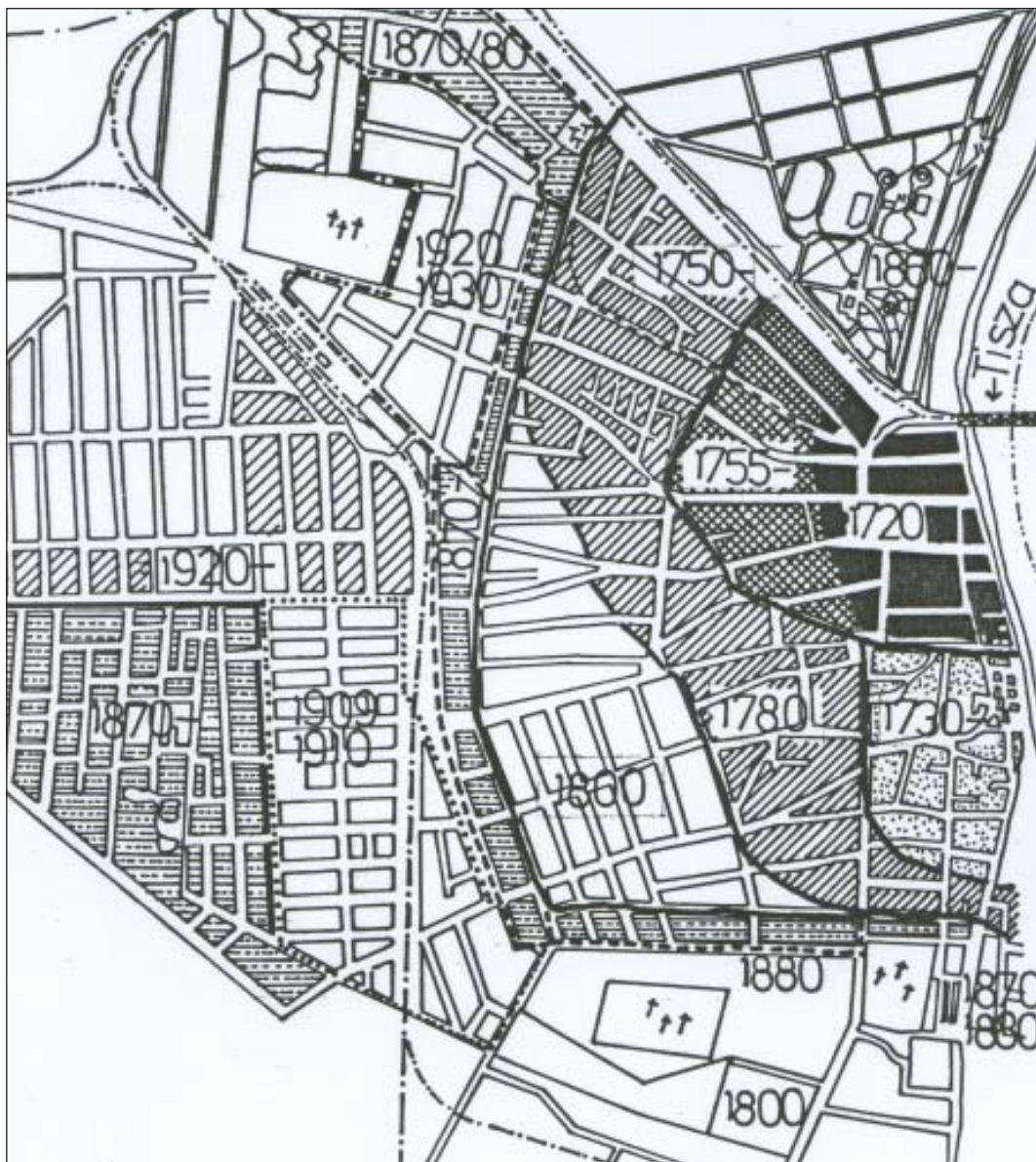
A fent vázolt kerületek egyfajta városnegyedeket képeztek, ám voltak Zentának olyan részei, amelyek az újabb és újabb építkezések folytán még ezen a felosztáson belül is elkülönültek, sőt a későbbiekben szükségessé vált a kerületek átrendezése, „szaporítása”. Az elkülönülés általában az új városrészek lakosságából adódott, illetve azokból a szükségletekből, amelyek ezeket a tervezett (és szervezett) bővítéseket létrehozták. A következőkben ezekről a városrészekről szólnánk részletesebben, hiszen közvetlenül érintik témánkat, mivel jelentős mértékben növelték Zenta utcáinak számát.

A Munkástelep („Újfalu”). — A korábbiakban már láthattuk, hogy a város csakis nyugati irányban terjeszkedhetett. Annak idején a Tisza árterü-

lete határt szabott észak felé, s az ármentesítő munkálatok után is a felszabadult területet leginkább művelésre tartották fenn. Dél felé ugyancsak a művelésre szánt földek kárára lehetett volna növekedni. A legkézenfekvőbbnek látszott a szérűskertek beépítése (Alsó-, Felső- és Középsőkertek), amire fokozatosan sort is kerítettek. 1882-ben a távolabb eső Középsőkertekben 1200 hold földet adott bérbe a város, s a bérlők rögtön építkezésbe kezdtek; ez azonban nem volt tervezett, és elég kaotikusan alakult. 1892 után az ún. Libalegelőket már kimondottan házhelyekként adják el. A százdforduló körül leginkább a Középsőkertek irányába láttak lehetőséget további komolyabb, de immár tervszerű építkezésekre s terjeszkedésre. Itt szándékozott a város a mind számosabb agrárproletariátus helyzetén enyhíteni. 1904-ben mintegy 47 holdnyi területet szántak erre a célra. Sok huzavona előzte meg a munkásházak építését, főleg a kiosztás módja, illetve az építkezési kölcsönök törlesztése körüli gondokat kellett elfogadható módon megoldani, ezért csak 1908-ban született végleges határozat. A város a Földművelésügyi Minisztérium kölcsönajánlatát fogadta el, a megítélt összeget (500 000 korona) pedig 455 ház felépítésére szánták 20 holdnyi területen, mégpedig a Libalegelő, a város, a Tornyosi út, a Középsőkertek, valamint a Karjadi út közötti részen. A városatyák is „elvetették a kockát” s átlépték Zenta Rubiconját, vagyis a nagy vízelvezető csatornát s a vasútvonalat, ami addig a város határát képezte nyugat felé. A végső változatban elfogadott típustervek szerint – figyelembe véve a népi építészet helyi példáit – épültek fel 1909 és 1910 folyamán 200-200 négyszögölnyi portákra a munkásházak. (A minisztériumi kezde-

18 Lásd ZVM Szabályrendeletek gyűjteménye. *Zenta rendezett tanácsú város Építkezési szabályrendelete (Tervezet.)* Zenta, s. a. Bár nincs évszám feltüntetve, a tervezet a 20. század első éveire valószínűsíthető.

19 ZTL, F: 003 Zenta rendezett tanácsú város. Iratok: Építészeti osztály (1899–1918)



Zenta morfológiai fejlődése (Valkay Zoltán rekonstrukciója)

ményezésre emlékezve hívják majd Darányi Ignác földművelésügyi miniszter után egy ideig Darányi-telepnek, s neveznek el utcát is róla.) Az új városrészt szabályos tömbökre osztották, s ezen belül két teret képeztek ki (Ipolyi Keller, illetve Štromajer tér) iskola és templom számára. Itt épül fel majd 1913-ban az Eötvös (ma: Thurzó) -iskola mint az első emeletes iskola Zentán, valamint 1928-ban a Kis Szent Teréz kápolna.

A Munkástelep felépítése volt lényegében az első, igazán tervszerű lakásépítési akció, egy olyan időszakban, amikor – mintegy a 19. század végétől ható – inerciós erők tudtak nagy dolgokat produkálni, amit majd az új városháza, illetve a vashíd felépítése koronáz meg.

Az építkezés egyébként szociális gondokat szándékozott orvosolni (ez országos szintű folyamat volt egyébként, amelybe a város is bekapcsolódott; lásd a budapesti Wekerle-telep). Az előbb említett időszakban 455 munkásházat építenek fel. A sikeresnek mondható vállalkozást még az első világháború idején folytatni akarták; a terv szerint a várostól nyugatra eső Felsőkertek és a felsővárosi temető közötti területet építették volna be.²⁰

A Kolónia. — A fenti terv megvalósítására csak 1927-től kezdve kerülhetett sor, s akkor sem a helyi lakásgondokat igyekeztek vele megoldani, hanem politikai szükségletekből fakadt (országos szintű „kolonizáló” program keretében), hiszen az Ingen- (más forrás szerint a Gödröket neveztek így) és/azaz Dobrovoljac-telepnek nevezett városrészen az SzHSz Királyság fejletlenebb részeiről (Szerbiából, Boszniából és Hercegovinából, Montenegróból, Dalmáciából, Likából) Zentára költö-

zött telepeseknek osztottak szét mintegy kétszáz házhelyet. A „kolonisták” házai prototípusaként a munkástelepi típustervek szolgáltak. A kiosztott telkek egy része a Csordajárás, a felsővárosi temető és a Felsőkertek között, másik részük az Ipartelep és a Vasútállomás között, a harmadik pedig az Adai és Karjadi utak között terült el. A telep további bővítésére 1935-ben került sor a vasútállomással szembeni területen (**Kiskolónia**).

A telepet 1927-től fokozatosan rendezték: fűt kutat kapott, majd járdákat, az utak rendezésére, csatornázásra pedig a város állami segélyben is részesült.²¹

Ipartelep. — A Munkásteleppel szemben, a Tornyosi úttól északra, a vasúttól kezdve kezdik kiadni az ún. ipartelepi parcellákat 1923-tól. Iparosok, munkások kaptak itt házhelyeket. Az építkezések 1927-ig tartottak, majd a második világháború után is folytatódtak. Idővel inkább ezt hívják majd *Munkásteleppnek* (s csúfolják majd újabb időkben *Sanghajnak*).

Ugyancsak a két háború közötti időszakban a Középsőkertektől délre jött létre a **Jenovác-telep**; a volt (névadó) tulajdonos telkét parcellázták ki építési célból. Szintén egy volt tulajdonosról, Jedlicska Ferencről kapta nevét a Tornyosi úttól északra, az Iparteleptől pedig nyugatra eső **Jedlicska-telep**, ahol még a második világháború után is osztottak ki telkeket.²²

Az ONCSA-házak. — Az újabb világháború folytán az építkezések ismét szűk keretek közé szorultak. Az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA) országos akciója tájanként kidolgozott háztípusok alapján készített tervekkel próbálta

20 A munkásházokról, valamint a Munkástelep kiépüléséről bővebben lásd Valkay Zoltán: *Zenta építészete*. Újvidék – Zenta, 2002. 327–332. p.

21 Uo. 386–387. p.

22 Penavin Olga – Matijevics Lajos: *Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék, 1980. 63. p.

megoldani az egyre növekvő lakásínséget, tehát Zentán is újabb, a népi építészet által ihletett típus-ház-építkezésre került sor. A tervek szerint a Tornyosi út északi oldalán elterülő Ipartelep közelében, a Vasútsorra építettek volna 16 új házat. Ezt 1942 őszén sikerült is kivitelezni. Az ONCSA-házakon kívül még mintegy 18 új ház épült fel a talajvízkárosultak megsegítésére, 1943-ban azonban már korlátozták a lakásépítéseket, majd meg is tiltották.²³

2.10. A város további terjeszkedése 1945 után

A második világháború után a hagyományos népi építészet már nemigen hatott a magánépítkezésekre, s a munkástelepi, illetve ONCSA-házak közül is a legtöbb eltűnt vagy átépítették, így a város lassan elveszítette régi arculatát, legalábbis ami a külső városrészeket illeti. Az új épületek divatja (sáttortós, polgári villát imitáló házak) nemigen vette figyelembe sem az életmódot, sem a tájjelleget.

Hangsúlyozni kell, hogy a század elejétől egészen napjainkig a lakosság száma nem változott komolyabban, így az 1945 utáni építkezéseket nem a növekvő népszaporulat diktálta, hanem inkább a jólétiség fokozódó jelenléte, ami a nyolcvanas évek végén tetőzött (nem véletlen, hogy a homoki telep kiépítése éppen ezekben az években fejeződik be. Inkább tehát a nagycsaládok szétदारabolódásáról van mindinkább szó, hiszen aki csak tehetette, a gyermekeinek is épített házat (vagy házrészt), és ma már igen gyakori eset, hogy egy család három generációja egymástól elkülönülve él.

Mindennek eredményeként három látványosabb bővülésről beszélhetünk. Az egyikre közvetlenül a második világháború után került sor, mindjárt az ötvenes években, amikor elkezdték építeni az **Újtelepet** a Tornyosi úttól északra, ahol az utolsó házsort éppen napjainkban húzták fel. (S így keletkezett a Dr. Beer Imre utca, valamint annak kis mellékutcai).

A másik, jóval kisebb új városrész (a **38. lakótömb**) felépülése a hetvenes évek elejére tehető a Belgrádi utca és a Jovan Sterija Popović utca között, melyet a semmitmondó szám helyett előbb mindenki csak *Káder-szérűnek*, majd később (napjainkig) *Tam-tam negyednek* vagy *Grófnegyednek* csúfol.

Az utolsó nagyobb építkezések a nyolcvanas évekre tehetőek, amikor elkészült az ún. Homoki lakótelep. Itt többemeletes, títustervek szerint épült toronyházakat emeltek (az itteni lakások többsége vállalati lakás vagy nyudíjaslakás volt).

Az ún. szocialista időszakban Zenta község területét kerületekre osztották fel, amelynek irodáira (hivatalok) hárult a községi adminisztráció egy része. A kerületi beosztás kiterjedt a községhez tartozó falvakra is. A hetvenes évek második felében, a társadalmi-politikai decentralizáció egyik intézkedéseként a kerületeket helyi közösségekké szervezik át, nagyjából a kerületi beosztást követve. Ezek: 1. Központ, 2. Tópart, 3. Kertek, 4. Alvég, 5. Tisza-part, valamint a falvak (6. Felsőhegy, 7. Tornyos, 8. Kevi, 9. Bogaras).

Ez az újabb változás az önkormányzati ingerenciák egy részét átruházta az említett helyi közösségekre, ugyanakkor nagyobb felelősség is hárult rá-

23 Valkay, 450–451. p., valamint uő: ONCSA-házak építése Zentán (A népi építészet által ihletett lakásépítési akciók harmadik fázisa). *Bácsország*, Millenniumi szám (2000). 87. p.

juk, például éppen a kérdéses helyi közösség területén levő utcák rendezésével kapcsolatban (utak aszfaltozása, közvilágítás, csatornázás stb.).

A kilencvenes években ezen a téren visszafejlődés tapasztalható. Az általános, lényegében centralizáló politika szellemében rendelkező törvények megengedték, hogy ahol ezt akarják (ti. ahol nincs pénz fenntartásukra), a helyi közösségeket megszüntethetik, és helyi irodákat alakíthatnak helyettük. Ez történt Zentán is, ami sok tekintetben meg-

fosztotta a polgárokat, hogy közvetlen lakóhelyük (utcájuk) sorsáról közvetlenebb módon döntsenek. Örvedetes, hogy egy régi kezdeményezés folytán mégiscsak sor került a helyi közösségek visszaállítására azzal, hogy a Tópartot és a Központot, illetve az Alvéget és a Tisza-partot igen szerencsétlen ötlettől indítva összevonták, ám még így is remélhető, hogy az utóbbi években csakugyan siralmas állapotba került utcáink rendezése a jövőben folyamatosan történik majd.